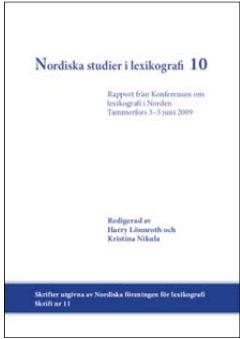

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Pålydende-betydning i ordbøger	
Forfatter:	Lars Brink	
Kilde:	Nordiska Studier i Lexikografi 10, 2010, s. 113-117 Rapport från Konferens om lexicografi i Norden, Tammerfors 3.-5. juni 2009	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for lexicografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i lexicografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

LARS BRINK

Pålydende-betydning i ordbøger

First I define the *face meaning* of an expression: The meaning of the expression established by all language rules (lexical and syntactic) except the specific rule for this very expression (i.e. what you would *think* was the meaning if you did not know the expression), provided this meaning is still more or less living. For example, *full stop* “complete stop”, *actual meaning*: ‘.’. Ordinarily face meaning is called *literal* meaning, but for certain reasons I reject that term within linguistics. Face meanings play a part (which is easily exaggerated) in speech every second, not only in puns (*We only have one vaulting horse – no mare!*). Most importantly in metaphors created by the sender: *Her hair was sparkling fire*. Here the receiver can only understand the actual meaning by deciphering the face meaning – as opposed to established unpredictables like *light-fingered* where you normally go directly from sound to actual meaning, not via the face meaning. I then discuss how face meaning should be treated in dictionaries. Today, it is almost ignored, but I argue that, in some cases, it can be highly useful. A Dane wanting to know the equivalent of *gadekryds* about a dog, will be left high and dry reading *Heinz 57*. He can pronounce it, and, now, he knows the actual meaning, but he does not *really* understand until the face meaning is acquired.

Nøgleord: pålydende-betydning, faktisk betydning, bogstavelig betydning, afsenderskabt metafor, ordspil

Først vil jeg gøre rede for begrebet *pålydende-betydning* (sv. *nominell betydelse*, eng. *face meaning*) – lidt grundigere, end man plejer. Pålydende-betydningen af et udtryk er den betydning, som udtrykket efter samtlige sprogregler skulle have, undtagen lige reglen for selve dette udtryk (den ”yderste” regel), og som stadig er levende for sprogbrugeren.

Pålydende-betydningen af *sommerfugl* er ”fugl, der er særlig aktiv om sommeren” modsat den faktiske betydning, som er ’butterfly’, der selv har pålydende-betydningen ”smør-flue”. Ordet *hest* har (i sin grundbetydning) *ingen* pålydende-betydning – det er der ingen enkeltmorfemer, der har (i grundbetydningen) – dets betydning kan ikke sættes sammen af andre regler. Frasen *stikke af* har heller ingen pålydende-betydning, for det er umuligt at få disse to morfemer til at give mening i samspil efter velkendte regler. Endelig gælder det, at alle kollokationerne samt de uetablerede regelmæssige ordforbindelser har

deres pålydende-betydning = deres faktiske betydning. *Han rakte hende en rive* skulle man tro betød 'Han rakte hende en rive', og det gør det også.

Pålydende-betydning spiller en så stor rolle i dagligsproget, at det for længst har fået sit dagligsproglige navn: *den bogstavelige betydning*. Men den term kan vi ikke bruge i videnskaben. For det første er det lidt uheldigt (men også kun *lidt* uheldigt), at dette ord selv har stor forskel mellem faktisk og pålydende betydning. (Ordets pålydende-betydning er "bogstav-betydning" – meningsløst!). Det minder om *låneord*, der hverken tages væk fra nogen eller leveres tilbage. For det andet (heller ikke afgørende) hentyder det til bogstavskrevne skriftsprog. En videnskabelig term skal helst benævne fænomenet direkte og klart. (Men terminologisk får vi aldrig helt rene linier.) Det fældende argument opstår ved grundbetydning versus afledt variantbetydning: Klart nok har ordet *dronning* i betydningsvarianten om en skakbrik den pålydende betydning "dronning", vi tænker på brikken som en dronning, skærer den sådan ud og titulerer den *Madame!* Men man kan dårligt sige, at skakbrikkens navn bogstaveligt betyder "dronning", eller at *strøm* bogstaveligt betyder "vandstrøm"; og slet ikke, at Herman Bangs *Tine* har den bogstavelige betydning "Tine, hovedpersonen". Og termen bryder sammen ved folkeetymologier. Når *lugar* i dansk bliver til *lukaf*, har det fået nye morfemer, som giver bedre pålydende-betydning (i forhold til den faktiske betydning), end det gamle morfem gjorde. (Det gamle morfem havde *ingen* pålydende-betydning). Her kan *bogstavelig* ikke bruges, vi kan ikke sige, at de nye morfemer giver bedre bogstavelig mening, for den bogstavelige betydning var der jo slet ikke i forvejen, men skabtes. Endnu tydeligere er det ved folkeomtolkningerne, hvor der slet ikke ændres ved formen. *Føljeton* kommer fra fransk (*feuilleton*), men de fleste associerer det med *følge*. Her kan vi ikke sige, at man *tildeler* det en bogstavelig betydning, for en bogstavelige betydning skal være noget, der er der i forvejen, og som pedantiske personer lægger for megen vægt på.

Den pålydende betydning spiller en stor rolle i sproget. Men den kan let overdrives. Den historiske sprogforskning i 1800-tallet var mere interesseret i de danske talords pålydende – og dermed historiske – betydning end i den faktiske. Men for børn og udlændinge er det bedst helt at se bort fra den pålydende betydning af for eksempel *halvtredsindstyvende*; den er højst uklar og direkte skadelig for begribelsen af den faktiske, og danskerne tænker da også kun minimalt på den. Hvis de slet ikke var bevidste om den, var den selvfølgelig ikke nogen pålydende-betydning.

Tydeligst kommer pålydende-betydning frem i ordspil: *Din mark er jo fuld af sten! Ja, jeg er stenrig!* Men den er vigtigere end som så. I alle sprog kan man udtrykke sig uetableret metaforisk, det vil sige afsender skaber metaforen. Hvis jeg for eksempel siger: *Chanel's nye fotomodel er et rent eiffeltårn*, så kan modtager

kun regne den faktiske betydning ud ved at tage fat i pålydende-betydningen; dét er den eneste indgang til at forstå sætningens ”meget høj”. Hvor metaforen (el. anden pålydende-betydning) er ”gammel”, det vil sige etableret, i sproget, er pålydende-betydningen overflødig: *hjerteskerende, flodhest*. Vi behøver ikke at gå via ”hest ved floder” for at forstå *flodhest*, og kun børn gør det. Men når afsender selv skaber nye faktiske betydninger af visse morfemer, for eksempel metaforisk, så går vejen hertil gennem den pålydende betydning.

Første gang, man hører et ord med uforudsigelig betydning, altså hvor den faktiske betydning ikke kan stykkes sammen af bestanddelene efter kendte regler, har vi kun den eventuelle pålydende betydning at holde os til – sikkert også noget i konteksten, men i hvert fald er pålydende-betydningen (hvis der er en) vor ariadnetråd. Det kan være ordet *vindspejl*: Der synes ikke at være tale om et spejl – bakspejlet? – nej, dét kan ikke bringes i forbindelse med vinden. So oder so forstår vi, men klart nok via pålydende-betydningen.

Sjovt nok er vi også stærkt følsomme over for fremmede sprogs pålydende-betydninger. Det viser sig, når vi *oversættelseslån* ord. Et oversættelseslån er en regulær oversættelse – ikke af det fremmede ord, men af dets pålydende-betydning: *Lufthavn* (< eng. *airport*) var ingen regulær oversættelse, for fænomenet kunne ikke oversættes, der var intet ord med den betydning i forvejen i sproget, men man oversatte den pålydende betydning, ganske traditionelt. Det er blevet sagt, at oversættelseslån oversætter det fremmede ord led for led, men sådan er det ikke: *Sommerfugle-effekt* oversætter pålydende-betydningen af *butterfly-effect*, ikke hvert morfem for sig, thi da ville det hedde **smør-flue-effekt*. Oversættelseslånene forudsætter, at låntagerne kan gennemskue pålydende-betydningen, det vil sige er velbevandrede i fremmedsproget. Da svenskere og finner første gang lånte fra hinanden, var det nødvendigvis direkte lån.

Pålydende-betydningen er et svagere eller kraftigere akkompagnement til talen. Stærkest er det ved ordsprog. Når jeg beder nogen om ikke at skue hunden på hårene, har den faktiske betydning jo intet med hunde at gøre, men hundene og deres hår står tydeligt for bevidstheden. Om ikke andet bestemmer pålydende-betydningen over udtrykkets æstetik. *Silkeblødt, hundekoldt, rævesnu* får det meste af deres æstetik fra pålydende-betydningen. Eller deres anti-æstetik. Min første kone fortalte mig, at hendes far ikke blot holdt køer, nej han *spillede på flere heste og holdt også grise!* Den faktiske betydning var i orden, den pålydende jammerlig. Den svageste pålydende-betydning har vi i for eksempel *kridhvid* (det hedder endda *kridt* i dag, men helt væk er associationen jo ikke). Den er selvfølgelig heller ikke den samme for alle mennesker. Når jeg i dag hører om *skærsilden*, tænker jeg flygtigt på en rensende ild; som barn tænkte jeg nærmest på en mystisk *sild*.

Pålydende-betydning (der afviger fra faktisk) kan være en stor hukommelsehjælp. Det er nemmere at huske *mælkebøtte* end *gladiolus*. Uden pålydende-betydning måtte vi have enkelt-morfemer for alt. De ville være umulige at huske. Jeg kender cirka 125 000 ord, men jeg har kun cirka 18 000 morfemer.

Pålydende-betydningerne holder også ofte den faktiske betydning fast. Tag ordet *demokrati*. Det er i hvert fald fra 1930'erne brugt løsagtigt om alskens lighed og retfærdighed mellem mennesker. Som jeg så i en avis i 1970'erne: *Der er kommet mere demokrati i vinpriserne*. Eller (også i 1970'erne): *Nogle bilister kører demokratisk*. Sådan kan man ikke gøre med synonymet *folkestyre* – pålydende-betydningen hjælper det med at fastholde sin styreform-betydning. Det svære ord *psykologi* er på alle europæiske sprog – mutatis mutandis – både en videnskab (oprindelig 'læren om psyken') og "hvermands bevidstheds-fænomener". Havde man brugt hjemlige morfemer, med klar pålydende-betydning, for eksempel *sjæle-lære* versus *sjæle-fænomen*, ville de ikke så let være sammenblandet.

Endelig kan pålydende-betydningen fastholde en ikke-definitivisk viden: Isbjørne bliver ved med at være isbjørne, selvom Arktis får tropeklima, men rent faktisk ér de jo bjørne, der lever i is, ligesom rørsangere faktisk synger i rør.

Kontrasten mellem faktisk og pålydende betydning gav mig engang et chok. Dét var, da min kusine fortalte mig, at *cowboy* egentlig betød "ko-dreng". Med min smule engelsk indså jeg, at det var sandt, på engelsk. Når blot Hollywood og verden er enige om at glorificere dem, så kan deres pålydende-betydning være nok så ydmyg. Jeg havde hidtil troet, at deres hovedopgave var at slå indianere ihjel, men indså nu, at opgaven trods alt var at vogte kvæg.

Hvor meget af alt dette skal med i vore ordbøger? Lad os slå fast, at der ér meget lidt af det. Jeg har faktisk intet kunne finde, men er sikker på at have set noget tidligere.

Lad os tage et meget gennemsnitligt eksempel. Det danske *tomgang*. En englænder, der vil vide hvad *tomgang* betyder, slår op og finder betydningen 'idle'. Han får ikke at vide, at det dansk ords pålydende-betydning er "empty-going". Men dét kan han jo ret let selv finde (eller han kan dansk nok til gennemskue det), og forresten er det ikke strengt nødvendigt (ingen ordspil i farvandet). Jeg vil mene, at det hverken i små, mellem- eller store to-sprogsordbøger er umagen værd at tage dét eksempel med. Men i en stor videnskabelig dansk-dansk ordbog må det stå der: Pålydende-betydningen "tom gang" af *tomgang* er en del af det danske sprog – og sådan står det faktisk også, for eksempel i *Ordbog over det danske Sprog* (ODS), der mærker ordet *tomgang* med et ciffer for betydningsvarianten af både *tom* og *gang*, som de indgår i *pålydendebetydningen* af *tomgang* (i den faktiske betydning er der intet tomt).

I min egen dansk-spanske ordliste bygget over de 1 000 almindeligste danske ord har jeg efter moden overvejelse taget følgende med:

Basketball hedder på spansk *baloncesto*, hvortil jeg føjer: ("bold-kurv"), fordi jeg synes, det er rart at vide og nemmere at huske, når man har denne spanske bevidsthed.

Bums hedder *barro*. Jeg tilføjer: ("mudder"), som er ordets medklingende grundbetydning.

Dejlig er altid svært at oversætte. En god mulighed er *de rechupete*, men for virkelig at kunne "gennemføle" det spanske, må man vide, at pålydende-betydningen er "(som er lige til at) indsuge" af *rechupar*, 'indsuge'.

Dug på bord hedder *mantel*. Det er godt at vide, at det efter pålydende er "vævet i hånd".

Stikkelsbær ~ *uva crespa* ("kruset drue"). *Uva* forstår enhver, men *crespa* kunne ligeså godt være et ældgammelt morfem, der betød 'stikkelsbær', så at *uva* egentlig var redundant.

Det mandlige kendetegn hedder *pito*, egentlig "lille fløjte", og dét er helt nødvendigt at vide for at erkende den stilistiske valeur af ordet, idet vi her er på et følsomt område. Selvfølgelig kan brugeren slå *pito* op i en omvendt ordbog, men normalt vil han ikke orke det, blandt andet fordi det jo ikke *behøver* at være en metafor.

En dame, der er til stede her, brugte ordet *en 'stå:bi*. Det viste sig at være hendes egen hjemmelavede udtale af to-morfem-ordet *stå-bi*, et gammeldags ord for praktisk håndbog, *Ingeniørens Ståbi* og så videre. Det udtales naturligvis *stå'bi*. En ordbog *til* dansk som L2 kunne udmærket have dette glimrende ord (som dækker bredere end *brugsanvisning/manual*), men dets struktur, herunder pålydende-betydning, burde antydes, for eksempel med en bindestreg. Ordet er ikke *annammet*, før denne struktur er på plads.

Og jeg tror, alle vil give mig ret i, at den tysker, der i ordbogen får at vide, at *leer ausgehen* på dansk hedder *få luftsteg og vindfrikadeller*, ikke *rigtig* har fattet disse ord, før han forstår pålydende-betydningen.